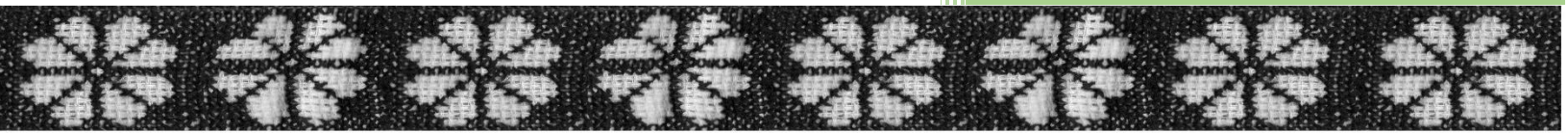

Jelt'anil ti Ket t'an yok'olal uk'a'oolalmak
etel tojil ti kajoo' motzkajiloo' ich t'an Itza'

Por: Herbert Marcony Chayax Tesucún
Academia de las Lenguas Mayas de
Guatemala – Comunidad Lingüística Itza'

Jelt'anil ti Ket t'an yok'olal uk'a'oolalmak etel
tojil ti kajoo' motzkajiloo' ich t'an maya Itza'

Traducción del Acuerdo sobre identidad y derechos de los pueblos indígenas en
idioma maya Itza'

Ix Tutz, Noj Peet, Paxil 2019 jaab'

Autoridades
Academia de las Lenguas Mayas de Guatemala

Pascual Sol Solís
Presidente ALMG

Juan Antonio Us Maldonado
Director Lingüístico y Comunicación

Academia de Lenguas Mayas de Guatemala -ALMG-

3ra. Calle 00-11, zona 10,
Guatemala, Guatemala
Tel. PBX. 2503 7000
Correo Electrónico: almg@almg.org.gt

Junta Directiva Comunidad Lingüística Itza'

Marcos José Santiago Cortez
Presidente

Víctor Yol Jerónimo
Coordinador de Programa

Traducción por:
Herbert Marcony Chayax Tesucún
Traductor e Intérprete de la Comunidad Lingüística Itza'

Comunidad Lingüística Itza'
Barrio Vista al Lago, San José, Petén
Tel: 3017-0813
E-mail: itza@almg.org.gt

E'TESB'ALIL

A' Ket t'an yok'olal uk'a'oolalmak etel tojil ti kajoo' motzkajiloo' tub'o'oyilk'ab'a' a' 31 ti oxp'eel winal ti 1995, ich México, D. F. etel uxeet'el ti Ket t'an ti Jetz ool Etz'wa'an etel tulakalk'inil (APFD). Junp'eel ket t'an ka' uki' oolal ti yaab' nuktaloo' ti ma'uk'atil ich a' ichilmakil etel almejenil jeb'ix ulaak'oo' kuuchiloo' ti Jalacht'an.

Ich a' Ket t'an yok'olal ti uk'a'oolalmak etel tojil ti kajoo' motzkajiloo', a' Jalacht'an etel a' URNG tuket t'anoo' ka'k'a'ooltej a' uk'a'oolalmak ti kajoo' Maya, Xinka etel Garífuna etel umäch'b'il junp'eel p'iis ooliloo' ti luk'b'il a' jok'sataj ka' numyaj ti kajoo' motzkajiloo' etel tuma'k'atb'il a' utz peksb'ajil ti utojiloo' etel takpajalil almejenil.

Tulakal tunkuloo' je'la' ti almajt'an jachk'ab'etik ti a' kajoo' motzkajiloo', mentäkej a' k'ub'il Yol Twitz Paxil yo'lal Ukajil Xokt'an Itza' pepeksik jelt'aniloo' ti uk'ab'etkuntik ti t'anoo' mayajoo', etel kucht'an ti tz'aj ti k'a'ooltik tunkuloo' je'la' ich tulakal t'anoo' mayajoo'.

Mentäkej a' ukajilxokt'an Itza' ich POA 2019, pepeksik a' peksb'aj ti jelt'anil ti Ket t'an yok'olal ti uk'a'oolalmak etel tojil ti kajoo' motzkajiloo' ich t'an Itza', ti makil känb'al a' jachk'ab'et ti tunkuloo' je'la'.

UB'A'ALIL

Índice

TUMUTIL	1
I.- UK'A'OOLALMAK TA KAJILOO' MOTZKAJIL	2
II.- LOXB'IL TUNULT'UWICHIL TI JOK'SATAJ	4
A.- LOXB'IL TUNULT'UWICHIL TI JOK'SATAJ UTZ ETEL TI MENB'EL.....	4
B.- TOJILOO' TA IXCH'UP MOTZKAJIL.....	5
C.- TUNKULOO' ICHILTANXE'LU'UMILOO'	5
III.- TOJILOO' MI'ATZILOO'	6
A.- T'an.....	7
B.- K'AB'A', CH'IB'ALK'AB'A' ETEL UCHB'ENILK'AB'A'	8
C.- PIXANIL.....	9
D.- K'ICHNAJILOO' ETEL KUUCHIL K'ICHK'AAK'IL.....	9
K'ich kuuchiloo'	10
E.- UK'AB'ETKUNTIK TI NOK'IL.....	10
F.- NA'ATIL ETEL TUMUNB'ENB'A'AXIL.....	11
G.- KA'TOJKINTIK KÄNB'ALIL.....	11
H.- JUPEB' NOJPEKTZIL.....	13
IV.- TOJILOO' MA'JOLKAN, ALMEJENILOO', ICHILMAKILOO' ETEL LAJMA'TZ'EKTAK'INOO'	14
A.- ICHIL JALMAJT'ANIL.....	14
B.- KAJILOO' ETEL POLILOO' MOTZKAJILOO' TI KUUCHIL.....	15
C.- XEET'LU'UMIL.....	16
D.- TAKPAJALIL TI TULAKAL KETKUUCHIL.....	17
E.- TAKPAJALIL TI TULAKAL KETKUUCHIL.....	18
F.- TOJILOO' NUMIL TI A' LU'UM TI KAJOO' MOTZKAJILOO'	20
V.- B'ENSAJINA'ATILOO' K'ATILI'IJOO'	24

VI.- JEKEB'OO'	25
VII.- XEKA'ANTAJILOO' XULILOO'	26
BIBLIOGRAFÍA	28
ANEXO – Listado de Neologsimos	29

Paxil. Ket t'an yok'olal uk'a'oolalmak etel tojil ti kajoo' motzkajiloo'

TUMUTIL

Ka' uk'ab'a' xokal ti uk'a'oolalmak etel tojil ta kajil masewal junp'eel yax oolil etel jachk'ab'etil uchb'ent'anil ti b'aje'laj etel samal ti Paxil;

Ka' kajil masewal unoch'kinte a' kaj maya, kaj Garífuna etel kaj Xinka etel ka' kaj maya yantij etel ma'ketiloo' yaab'il ik'alil ichilmakil etel mi'atzil;

Ka' men uyuchb'ent'anil, okol -lu'um, kajtal, jelkuuchil etel xi'malb'ejil, a' Paxil yaab'ilkaj, yaab'mi'atzil etel yaab'ilt'an;

Ka' k'a'olal etel utzik a' uk'a'oolalmak ti tojil almejenil, lajma'tz'ektak'in, ichilmakil etel mi'atzil ta kajil maya, garífuna etel xinka, ichil ti yanket ta Nojkaj etel ma' ut'oxil ti lu'umil ti Nojlu'umil Paxil;

Ka' kajil masewal uyaj ujok'sataj, yajil ool etel ma'tojilb'ej men ukajal, mi'atz etel t'an ti ketil ka' yaab' ulaak' umuuch'b'al ta ichilmakil lu'umil ka' uyaj ti ma'ketil etel ma'tojilb'ej men ulajma'tz'ektak'in etel ichilmakil;

Ka' jajil je'la' uchb'ent'an jach uyajil ti kajil, ma'il upeksb'ajil utojil etel takpajalil almejenil, etel ma' upatalil umenb'el ub'ixan lotb'il nojlu'umil ka' uyilik ub'aj jeb'ix utojilb'ej etel tulakal ujoomal ti jach yaab'il ukukutel ool ti Paxil.

Wa ma' umenb'el mix b'a'al men k'as ool ta ichilmakil paxilil, umuk' lajma'tz'ektak'in, almejenil, ichilmakil etel mi'atzil ma' upataloo' uchukal etel yan junp'eel ma'lo' kuuchil ka' men uchb'ent'anil etel noj pixanil ti ukaj uti'a'al ool.

Ka' ti Paxil je' upatalej luk'saj chichmen ool etel jok'sataj chen ti uk'a'olal tulakal yok'olal uk'a'olalmak etel tojil ta kajil ka' kuxtal ichil Paxil, jeb'ix ti b'aje'laj uajil etel uma'lo'il ich tulakal chukal.

Ka' tulakal b'a'ax ti jachk'ab'et ta kajil masewal kusak'achtzola'anoo' umokil men laayti'oo' etel tumutil je'la' ukäxtik men, nojochkintik etel tz'amuk'il tulakal ub'ixyanil, uchulb'ilal jajtz'joolmal ti takpajalil ta kajiloo' masewal etel utzik ti uk'a'olalmak etel peksb'ajil ti utojiloo'.

Ka' kajil ichiltanxelu'umil, yok'olal Lootb'il Lu'umilnojka'joo' etel ukuuchil etel umuuch'meyaj uti'a'al, Yutzkina'anil ta Nojlu'umil ti Abya yala (OEA) etel ulaak' muuch'meyajoo' etel nu'ukuloo' ichiltanxelu'umil, k'a'oltej uk'atikoo' ta kajil masewal ti laayti'oo' umeyaj ti uti'a'al ti kuuchilmeyajkajiloo' etel jeb'ix kuxtaloo' b'ix kaj. Mek'tankajil ti Paxil etel Kuuchil Jelmenil Lu'umil ti Paxil tumutil tzaypach:

I. UK'A'OOLALMAK TA KAJILOO' MOTZKAJIL

1. A' ka'k'a'oolb'il ta uk'a'olalmak ta kajiloo' motzkajil jachk'ab'etik ti umenb'el ti lotb'il tikulu'umil ich utzik etel peksb'aj ti tojiloo' almejeniloo' mi'atziloo', lajma'tz'ektak'in etel pixanil ti tulakal ti paxilil.

2. A' uk'a'oolalmak ti kajiloo' ich junp'eel muuch'b'al ti b'a'axil ka' k'a'oolb'il. A' uk'a'oolalmak maya yantij a' umuk'il ti ma'uk'atik lu'umil, b'a'axil jachk'ab'etik:

- I) Upaaloo' toj ti uchb'enil mayajoo'
- II) T'anoo' ka' yantijoo' junp'eel motz ketil ti maya.
- III) Juntuul ucha'anb'il yok'olka' etel junp'eel numil ti jetz' ool ti tulakal yan ti yok'olka', etel makil juntuuul chen b'a'axil ti yok'olka' ti kutz'aj kuxtal, etel a' ixi'im uk'ich uchun ti mi'atz. Ucha'anb'il yok'olka' ti kutz'aj ti paaloo' etel paaloo' jupeb' ti tz'iib' etel ti t'an etel ixch'up jachk'ab'et ti kaj.
- IV) Juntuul mi'atz tel uchun ool ti utukul maya, k'a'oolb'il, etel k'a'oolal ti na'atil, ti yutzil ool, uyuchb'ent'anil muuch'b'al, etel juntuuul muuch'b'al kajil etel wantik ool etel utzik ti mak etel ma'lo' joolmal polil.
- V) A' uk'a'oolalmak b'ajil.

3. A' yaab'il ti taanka' ool ichilmakmi'atzoo' ti kaj maya, yantijoo' Achi, Akateco, Awakateko, Chorti, Chuj, Itza, Ixil, Jakalteko, Kanjobal, Kaqchikel, Kiche, Mam, Mopan, Poqomam, Poqomchi, Q'eqchi, Sakapulteko, Sikapakense, Tektiteko, Tz'utujil y Uspanteko, ma' unumyaj unumil ti uk'a'oolalmak.

4. Ka'k'a'ooltej a' uk'a'oolalmak ti kaj maya b'aylo' jeb'ix uk'a'oolalmak ti kajoo' garífuna etel xinka, ichil ti lotb'il ti nojlu'umil paxilil, etel Jalacht'an uyuzt'an ub'aj ich pepeksik ich Nochna'at almajt'an ti Nojlu'umil junp'eel ka'tojkintik ta Jalmajt'an Almejenil ti Nojlu'umil ti je'lo'.

II. LOXB'IL TUNULT'UWICHIL TI JOK'SATAJ

A. LOXB'IL TUNULT'UWICHIL TI JOK'SATAJ UTZ ETEL TI MENB'EL

1. Ti luk'bil jok'sataj uchb'en uchul ti kajoo' motzkajil, uk'atb'e'enil ti tulakal makilil ich ujelb'il ti tukuloo' etel nu'uk. Ujelb'il je'la' uchu'umpal me ka'k'a'ooltej ti paxilil ti a' jok'sataj ka' yan, b'aylo' jeb'ix uk'atb'e'enil ti kuxtal ti jetz' ool.
2. Men uxeet', ti luk'saj a' jok'sataj ich tuntult'uwichil ta kajoo' motzkajiloo', a' Jalacht'an ukukuchpachej umenb'el utzaypach:
 - I) Pepeksik ich ti Nochna'atil almajt'an ti Nojlu'umil uk'a'ooltej ti jok'sataj jeb'ix ti si'pil:
 - II) Pepeksik a' yejcha'anb'il ich Nochna'atil almajt'an ti Nojlu'umil ti b'aje'la' ti luk'saj tulakal almajt'an etel xeka'antajil ka' yantal jok'sataj tunult'uwichil ti kajoo' motzkajiloo'.
 - III) K'a'amwalej a' tojiloo' ti kajoo' motzkajiloo' ich känb'alil etel tulakal jupeb' pektzililt'an etel ulaak'oo' kuuchil meyaj; etel
 - IV) Pepeksik sa'al ti tojiloo' je'lo'. Etel uxul ti pepeksik a' umenb'el ti sa'alb'illoo' mozkajiloo' etel a' etz'eb'ilmeyajil ti najmeyajtojil mixb'o'ol ti makoo' ma' yan tak'in ich najilkajoo' tu'ux yan yaab' kajiloo' motzkajiloo'. Etel tz'atukul ti Oksat'anil ti Tojiloo' Makiloo' etel tulakal muuch'baliloo' ti sa'alb'il ta tojiloo' makiloo' ka' kutz'aj tz'a'ool ich sa'a'ltik ti tojiloo' kajoo' maya, garífuna etel xinka.

B. TOJILOO' TA IXCH'UP MOTZKAJIL

1. Ka'k'a'ooltej a' mixmuk'il ta ixch'up motzkajil taanil ti yaab' jok'sataj jeb'ix ixch'up etel jeb'ix ixmotzkajil, etel numyajil ti ichilmakil ti o'tzilil etel numyaj, a' Jalacht'an uyutzt'an ub'aj ti umenb'el utzaypach:
 - I) Pepeksik junp'eel menalmajt'an tojna'atil a' k'astzaytzaypach kob'olil jeb'ix si'pil etel utumut jeb'ix junp'eel cha'ik'nak'ilyool ich a' na'tikt'an ti a' tz'aj numyaj ti si'piloo' kob'oliloo' ka' yan umentaj tunult'uwich ixch'up ixmotzkajil;
 - II) Umentik junp'eel Sa'alb'ilil ta lxch'up lxmotzkajil, etel utakpajalil etel tanjaloo' ti jajmaxikinil etel tanjal ichilmakil; etel
 - III) Pepeksik a' k'a'amwalej etel toj chukb'esajilt'an ti Junmolmak yo'lal a' luk'esb'il ti Tulakal ti B'ixanoo' ti Jok'sataj Tunult'uwich ti lxch'up.
2. Uk'atik ti a' jupeb'oo' pektzililt'an etel muuch'b'alilmak ti pepeksik ti a' tojiloo' makiloo' ti et'muk'il ich a' chukal ti k'atijoo' ti ketil je'la'.

C. TUNKULOO' ICHILTANXE'LU'UMILOO'

Junmolmak Ichiltanxe'lu'umil ti a' Luk'esb'il ti Tulakal B'ixanil ti Jok'sataj ch'ib'alkaj.

1. A' Jalach't'an uk'ub'il ub'aj ti pepeksik ich a' Nochna'at almajt'an ti Nojlu'umil junp'eel chunmeyaj ti almajt'an ka' yan xeka'antajiloo' ti a' Junmolmak ti Tojkina'at t'an Numyajil.
2. Paxil uxeet'el ti a' Junmolmak, uk'ub'il ub'aj ti umenb'el a' oksajtz'iib'alil ti a' uka'k'a'ooltej ti Muuch' ti a' jok'sataj ch'ib'alkaj jeb'ix ukula'an a' pektzil almajt'an 14 ti tuyalaj junmolmak.

Mokt'an yo'la! kajoo' masewaloo' etel Muuch'kajil
(Mokt'an 169 de la OIT)

3. A' Jalacht'an ti kuwalmaj ti Nochna'at almajt'an Nojlu'umil, ti ujajkuntaj, a' Mokt'an 169 ta Yutzkina'anil Ichiltanxelu'umil ti Meyaj (OIT) etel, men b'ay, upepeksik ujajkuntaj ti je'la'. Uxeet'el uk'atoo' ti muuch'b'aloo' almejeniloo' ka' useeb'il ujajkuntaj ti Mokt'an. Chunmeyaj ti ujajilt'an yo'la! ti tojiloo' ti kaj motzkajiloo'.
4. A' Jalacht'an upepeksik a' jajkuntaj ti chunmeyaj ti jajilt'an yo'la! ti tojiloo' ti kajoo' motzkajiloo' ich a' ma'lo' Talab'najiloo' ti Yutzkina'anil ti Nu'p'ula'an Lu'umilnojkaajo', ich ch'a'k'at etel a' kajoo' motzkajiloo' ti Paxil.

III. TOJILOO' MI'ATZILOO'

1. A' mi'atz maya umenb'el a' uchun ti mi'atz paxilil etel, ketil etel yaab'il mi'atz motzkajiloo', junp'eel jachk'ab'et ti uma'lo'tal ti ichilmakil paxilil.
2. Men b'ay, ma' ma'lo' ti uma'lo'tal ti a' mi'atz tikilu'umil mix uka'k'a'ooltej etel wanb'il ti a' mi'atz ti a' kajoo' motzkajiloo'. Mentäkej etel ma'ketil ti jo'lejij, a' almejenil känb'alil etel mi'atzil ukukuchpachej kutz'aj etel ka'k'a'ooltej, utzik etel wanb'il ti a' joolmaloo' mi'atziloo' motzkajiloo'. Etel uchun ti k'a'ooltej je'la' ti a' ma'ketiloo' mi'atziloo', ukukuchpachej pepeksik a' tz'aj ool etel k'exoo' ka' upepeksik junp'eel ayik'alil ti a' ichilmakil paxilil.
3. A' kajoo' maya, garífuna etel xinca ajmeniloo' ti uma'lo'tal mi'atzil. Umeyaj ti Nojkaj ti umuk' ool uma'lo'tal je'la' tan uluk'saj a' ma'patalil umenb'el ich uk'ab'etkuntik ti toj je'la', tan uk'ab'etkuntik p'iis ajmen

almajt'anoo' etel känänb'al k'atb'e'eniloo' ti umuk' ool ti ma'lo'tal mi'atzil motzkajil ichil tulakal kuuchiloo' ti a' Nojkaj etel ta ujjajil a' takpajalil ti a' motzkajiloo' ich jayyooloo' ti taaxil etel umenb'el ti b'a'alyuchul etel chunmeyajoo' mi'atziloo' men jupeb' ti much'na'tik etel najilmeyajkajil uti'a'altak.

A. T'an

1. A' t'an junp'eel uchun ti a' mi'atz, ti utz'iib'b'ej ti a' yanto'on etel bisajt'anil etel ucha'anb'il yok'olka' motzkajil, ti uk'a'ooltejoo' etel joolmaloo' mi'atziloo'. Mentäkej tulakal t'anoo' mayajoo' ich Paxil yantijoo' ketil tzik. Etel mentäkej yan yantijoo' xeka'antajiloo' ti usa'altik etel känäntik a' t'anoo' motzkajiloo', etel pepeksik a' ma'lo'il etel peksb'ajil ti je'la'.
2. Ti uxul je'la', a' Jalacht'an je' umeyajej utzaypach p'iis ool:
 - I) Pepeksik junp'eel ka'tojkintik ta Jalmajt'an Almejenil ti Nojlu'umil tu'ux yanoo' muuch'b'al ti t'anoo' ka' yan ich Paxil ka' a' Nojkajlu'um yantij jalmajt'anil ich ka'k'a'oltej, tzik etel pepeksik.
 - II) Pepeksik uk'ab'etkuntik ti tulakal a' t'anoo' motzkajiloo' ich b'ay känb'alil, ti uxul ti ka' paaliloo' upatal xok etel tz'iib' ich ut'an wa ich a' t'an ka' ut'anoo' ti ukajil ti tu'ux ukuxtaloo', tan upepeksik a' känb'alil ka't'anil etel ichilmi'atzil ti najilmeyajkajil jeb'ix Najkänb'aliloo' Mayajoo' etel tulaak'oo' na'tilmeyaj känb'aliloo' motzkajiloo';
 - III) Pepeksik a' uk'ab'etkuntik ti t'anoo' ti a' kajoo' motzkajiloo' ka' utz'ajil ti tanjaloo' ichilmakil ti Nojkaj etel ich ukajil.

- IV) Pektzil ti a' kajiloo' motzkajiloo' ich ut'anoo', a'lik ti a' uchb'enmenb'eloo' ti kajoo' motzkajiloo' etel utz jupeb'oo', yo'la' utojiloo', kukuchpachoo' etel uchulb'ilaloo' ich ma'ketil ik'alil ti kuxtal tikilu'umil. Xan je' umenb'elej wa k'atb'e'enil a' jelt'anil tz'iib' etel uk'ab'etkuntik ti a' jupeb'oo' ti pektzililt'an ich t'anoo' ti kajoo' je'la'.
- V) Pepeksik a' b'a'alyuchuloo' ti ka'anb'ensajb'il ti ajch'och'b'ejoo' ka't'anil etel ajmansäjt'anil takjo'oloo' etel ti t'anoo' motzkajiloo'.
- VI) Pepeksik a' ma'lo' joolmalil ti t'anoo' motzkajiloo', etel ujeeb' tumunb'en kuuchiloo' ich a' jupeb'oo' ichilmakiloo' ti pektzililt'an etel b'isajt'anil mi'atzil, tan utz'amuk'il yutzkina'aniloo' jeb'ix a' K'ulb'il Yol Twitz Paxil etel ulaak'oo' najmeyajkajiloo' ketiloo': etel
- VII) Pepeksik a' k'a'oolalil ti t'anoo' motzkajiloo'. Etel je'la', je' umenb'elej junp'eel b'ensajina'atil ti k'a'oolalil etel a' takpajalil ti ajye'tesb'aliloo' ta ukajiloo' xokt'anoo' etel a' K'ulb'il Yol Twitz Paxil ka' je' kämb'alej b'ix kumenb'eloo' ti k'a'oolalil, tan k'a'oolb'il a' xokt'anoo' etel lu'umiloo'. A' Jalacht'an pepeksik ich a' Nochna'atil Almajt'an ti Nojlu'umil ti tumut etel a' jok'olb'al ti a' b'ensajina'atil ti k'a'oolalil.

B. K'AB'A', CH'IB'ALK'AB'A' ETEL UCHB'ENILK'AB'A'

A' Jalacht'an jajkuntik chukal ool toj a' xaxak'tz'iib' ti k'ab'a'oo', ch'ib'alk'ab'a'oo' etel uchb'enilk'ab'a' motzkajiloo'. Ujajkuntik ub'aj a' toj ti a' ukajilxokt'anoo' ti jeltik a' uk'ab'a'oo' ti kuuchiloo' tu'ux kuxtaloo', ka' b'aylo' jaj ooltik yaab'il ti umakil kajtal. A' Jalacht'an uk'ab'etkuntik up'iis ti junpay Il junxet' A ti Ket t'an je'la' ti loxb'il tunult'uwich tulakal jok'sataj ti uchul ich a' peksb'aj ti toj je'la'.

C. PIXANIL

1. Uk'a'ooltik ub'aj a' jachk'ab'etik etel a' la'il ti a' pixanil maya jeb'ix b'a'ax jachk'ab'et ti ucha'anb'il yok'olka' etel a' b'isajt'anil ti ujoalmaloo', b'aylo' jeb'ix a' ti ulaak'oo' kajoo' motzkajiloo'.
2. A' Jalacht'an utzt'anil ub'aj ti umenb'el utzik a' peksb'aj ti pixanil je'la' ich tulakal etesb'al ich la'il a' toj ti peksb'aj, b'aylo' ich k'a'oolal jeb'ix juntak yo'lal a' ka'ansajil, peksb'ajiloo' etel cha'antikil. Uka'k'a'ooltej a' jachk'ab'etil ti tzik ti ajk'ino' motzkajiloo' b'aylo' jeb'ix ti a' k'ichk'aak' etel k'ich kuuchiloo'.
3. A' Jalacht'an pepeksik ich ti Nochna'at Almajt'an ti Nojlu'umil junp'eel ka'tojkintik a' pektzil almajt'an 66 ti a' Jalmajt'an Almejenil ti Nojlu'umil ti ka' a' Nojkaj ka'k'a'ooltej, tzik etel känäntik a' ma'ketiloo' b'ixanil ti pixanil peksb'ajiloo' men a' kajoo' maya, garífuna etel xinca.

D. K'ICHNAJILOO' ETEL KUUCHIL K'ICHK'AAK'IL

1. Uka'k'a'ooltej a' joalmal uchb'ent'anil etel ub'o'oyil b'aje'laj ti k'ichnajiloo' etel kuuchil k'ichk'aak'il jeb'ix uxeet'el ti a' k'ämb'a'al mi'atzil, uchb'ent'anil etel pixanil maya etel ti ulaak'oo' kajoo' motzkajiloo'.

K'ichnajiloo' etel kuuchil k'ichk'aak'il ka' yantij ich kuuchil känäntik men a' Nojkaj jeb'ix uchb'enk'unajoo'.

2. Ti ket t'an etel a' Jalmajt'an Almejenil ti Nojlu'umil, uxeet'el ti ub'a'alb'aj mi'atzil tikilu'umil ti k'ichnajiloo' etel kuuchil k'ichk'aak'il ti joalmal uchb'enk'unaj. Tumen ayik'aliloo' ti Nojkaj etel ukukuchpachej ukänäntik. Baylo' xan ukukuchpachej ujajkuntik ub'aj ka' ma'

mixchukb'est'an almajt'an je'la' ti k'ichnajiloo' etel kuuchil k'ichk'aak'il ti joolmal uchb'enk'unaj ka' yantijoo' wa ukäxtik ich ti'a'alb'aj juntak.

3. Ka'k'a'ooltej a' toj ti kajoo' maya, garífuna etel xinca ti takpajal ich a' känänb'il etel känänb'alil ti kuuchiloo' je'la'. Ti jajtz'aj ool toj je'la', a' Jalacht'an uyutzt'an ub'aj ti pepeksik, etel a' takpajal ti a' kajoo' motzkajiloo', a' p'iis tojil ka' uajkuntik junp'eel ujeltik ti unajmeyajkajil ti Nojkaj ka' umeyajoo' je'la' ti utz'aj toj je'la'.
4. Je' ujeltik ub'ajej a' tojilna'at t'an ti känäntik ti kuuchiloo' k'ichk'aak'il ich kuuchiloo' uchb'enk'unajoo' ti ka' upatalil a' peksb'ajil ti a' pixanil etel ma' patal kutz'aj jeb'ix ma'patalil ti a' peksb'aj ti je'la'. A' Jalacht'an je' upepeksik, etel a' yutzkina'aniloo' pixanil motzkajiloo', junp'eel tojilna'at t'an ti okilb'ej ti kuuchiloo' je'la' ichil ti a' b'ixyaniloo' ti utzik ka' uk'atikoo' yok' ti ajk'inoos'.

K'ich kuuchiloo'

5. Uk'a'ooltik ub'aj a' kuxtalil ti ulaak' k'ich kuuchiloo' tu'ux umentik ub'aj uchb'enmenb'el a' pixanil motzkajil, etel ich ma'ketil maya, ka' kukuchpachej känäntikoo'. Mentäkej je' umenb'elej junp'eel b'ensajina'atil utulisa'an yo' ajye'tesb'aliloo' ti Mek't'ankajil etel ti a' yutzkina'anil motzkajiloo', etel ajk'inoos' motzkajiloo' ti ka' una'tik kuuchiloo' je'la' b'aylo' jeb'ix mek't'antaj ti ukänäntik.

E. UK'AB'ETKUNTIK TI NOK'IL

1. Kukuchpachej utzik etel jajtz'ajoolmal a' toj jalmajt'anil a' uk'ab'etkuntik ti nok'il motzkajil ich tulakal ti kuuchiloo' ti a' kuxtal tikilu'umil. A' Jalcht'an je' uk'ab'etej a' p'iisb'il ka' yantijoo' ich a' junpay II, junxet' A', ket t'an je'la' ti loxtik tunult'uwich tulakal jok'sataj ti uchul ich uk'ab'etkuntik ti nok'il motzkajil.

2. B'aylo' xan, ichil ti junp'eel chunmeyaj ti umenna'atil ti a' makilil yo'lal a' mi'atzoo' maya, garífuna etel xinka ich tulakal e'tesb'aloo', je' pektzilej yo'lal a' joolmal pixanil etel mi'atzil ti nok'illoo' motzkajiloo' etel utzik.

F. NA'ATIL ETEL TUMUNB'ENB'A'AXIL

1. Ka'k'a'ooltej ub'aj a' kuxtalil etel a' joolmal ti a' na'atiloo' etel tumunb'enb'a'axiloo' mayajoo', b'aylo' xan a' na'atoo' ta yaab' kajoo' motzkajiloo'. Etel ukukuchpachej sa'altik, ma'lo'tal ub'aj etel k'a'amwalej.
2. A' Jalacht'an utzt'anilej ti pepeksik ukänb'altik etel k'a'amwalej, etel uk'ab'etkuntik una'atiloo' je'la'. Xan a' nojkänb'aliloo' najilkänb'aloo', jupeb'oo', muuch'na'tik ma' nojkaj etel et'muk'il ichiltanxelu'umil ti ka'k'a'ooltej etel k'a'amwalej a' tulakal na'atiloo' ti a' kajoo' motzkajiloo'.
3. Yo' tulaak' xeet'il, a' Jalacht'an je utz'ajej a' ok'olb'il ti na'atiloo' ti k'inanjal je'la' ti kajoo' motzkajiloo' etel pepeksik a' ichiljeltik na'a'tiloo'.

G. KA'TOJKINTIK KÄNB'ALIL

1. A' b'ay k'änb'alil junp'eel ti b'eniloo' jachk'ab'etiloo' ti a' b'isajt'anil etel ma'lo'tal ti joolmaloo' etel na'atiloo' mi'atziloo'. Je' ukukuchpachej nukta ti a' yaab'il mi'atzil etel xokt'an ti Paxil, ka'k'a'oolb'il etel tz'amuk'il a' uk'a'oolalmak mi'atzil motzkajiloo', a' joolmaloo' etel b'ayloo' känb'aliloo' mayajoo' etel tulaak' kajoo' motzkajiloo', a' okolb'il ti a' känb'alil utzil etel ma'utzil, etel tan yantal ichil ti a' b'a'alilmeyaj känb'alil tikilu'umil a' na'atiloo' känb'alil motzkajiloo'.
2. Mentäkej a' Jalacht'an je' ukucht'anej ti pepeksik junp'eel ka'tojkintaj ti b'ay känb'alil etel a' tzaypachil jeb'ix:

- I) T'oxmuk'il etel xeet'kuuchil etel uxul ti tumutil ti k'atb'e'enil ti ukajilxokt'an etel mi'atzil;
- II) Tz'aj ti a' ukajilxokt'an ti a' ch'ib'aloo', jeb'ix xeet'el ti känb'alil, b'a'ax jachk'ab'etil ich a' meyaj ti a' b'a'alimeyaj känb'alil etel xok'al känb'alil etel muk'na'atil ti tz'a'oolt'an a' k'ab'a'il etel luk'il ti ka'ansajil ti xul ti nuktalej ti a' k'atilo' ti ukajiloo' känb'aliloo' etel mi'atziloo'.
- III) Tulis a' na'atilo' känb'aliloo' mayajoo' etel ti tulaak' kajoo' motzkajiloo', ich uxeet' oolaloo' na'atiltukul, na'atil, yutzilmen, ka'ansajil, uchb'ent'anil, xokt'anoo' etel almejenil-ichilmakiloo', jeb'ix junp'eel ti ka'tojkintik känb'alil tulisil.
- IV) Unojil etel pepeksik a' känb'alil ka't'anil ichilmi'atzil etel joolmal ti känb'alil etel k'a'oolalil ti t'anoo' motzkajiloo' ti tulakal a' taaxil ti a' känb'alil;
- V) Pepeksik a' ma'lo'tal ti a' b'ixyaniloo' makayik'alil ti kuxtal ti a' kajiloo', yo'lal ti ma'lo'tal ti a' joolmaloo', ub'a'aliloo' etel tojiltz'iib'alil ti a' mi'atz ti a' ukajilxokt'an, a' jeltik tumunb'enb'a'axil etel joolmal ti känantik ti yok'olka';
- VI) Unoch'kinte ich a' tojmeyajil känb'alil b'a'aliloo' ka' tz'amuk'il a' lotb'il tikilu'umil ich a' tzik ti a' yaab'il mi'atzil.
- VII) K'äxt'anik etel ka'anb'ensaj ti ka'ansajiloo' ka't'aniloo' etel a suwanilb'ejoo' la'ilna'atoo' känänb'al motzkajiloo' ti ma'lo'tal a' känb'alil ich ukajil etel men najilmeyajkajil b'ixumenb'el ti ch'a'k'at etel takpajalil etel a' e'tesb'aliloo' ti ukajil etel yutzkina'aniloo' motzkajiloo' ich a' tz'iib'b'ej känb'alil.

VIII) Tzaypach a' ma'lo' chukb'esajilt'an ti toj almajt'anil ti a' känb'alil ka' uti'a'al ti tulakal makil, yo'k'olal tulakal ti ukajiloo' motzkajiloo' tu'ux yan k'as ti tz'a'oolal känb'alil, ti ka' ich tulakal etel tan pepeksik b'ixumenb'eloo' ti seeb'il a' uk'atik; e IX) unoch'kinte a' tak'inil ti Tanlajb'ej ti känb'alil, ti xul ti ka' je'la' tan unojil ti a' ka'tojkintik känb'alil.

3. Ich a' ichil ti a' ka'tojkintik känb'alil, yanti'ij a' ma'ketiloo' na'tilmeyaj känb'aliloo' mayajoo', je' tzaypaychilej tan upepeksik a' najilkänb'aloo' mayajoo' etel je' muuch'ej a' b'a'alyuchul Tikilu'umil ti Känb'alil Ka't'anil ichilmi'atzil (PRONEBI) ti a' kajoo' motzkajiloo' etel a' kuuchil ti t'an etel mi'atz maya ti tulakal makil känb'alil paxilil. B'aylo' xan je' pepeksikej a' menb'el ti junp'eel Nojkänb'alil Maya wa najmeyajiloo' ti noj känb'alil motzkajiloo' etel umenmeyajil ti Muuch'tze'ej Tikilu'umil ti känb'alil Maya.
4. Ti seeb'il ti okol ta motzkajiloo' ti utz känb'alil etel ma'utz, je' umuk'ej a' b'ay ti wankänb'al. B'aylo' xan je' ujelej tulakal b'a'alilmeyaj ka'ansajil ka' yan k'as ool mi'atziloo' etel ti menmakil.
5. Ti mentik a' b'ixan ti ka'tojkintik, je' ub'etej junp'eel b'ensajina'atil k'at'ili'ij men e'tesb'iloo' ti Jalacht'an etel ti yutzkina'aniloo' motzkajiloo'.

H. JUPEB' NOJPEKTZIL

1. Jeb'ix b'ay känb'alil a' jupeb' ti pektzil yanti'ijoo' junp'eel jachk'ab'etil ich sa'altik, ma'lo'il etel b'isajt'anil ti joolmaloo' etel k'a'oolaloo' mi'atziloo'. B'aylo' xan Jalach't'an etel tulakal jupeb' ti pektzil ukuchpachoo' ti pepeksi etel ka'amwalej ti mi'atzoo' motzkajiloo', a' luk'saj ti je'b'a'axakej b'ixanil ti jok'sataj, etel wanb'il ti a' uti'a'alil ti tulakal paxilil ti ub'a'alb'aj yaab'mi'atzil.

2. Men uxeet', ti ma'lo'il ti okol ti jupeb'oo' ti pektzil yo' ti ukajiloo' etel najilmeyajkajiloo' mayajoo' etel ulaak' kajoo' motzkajiloo', etel noj k'a'amwalej ti t'anoo' motzkajiloo' ti ub'a'alb'aj mi'atzil motzkajiloo, jeb'ix maya, b'aylo' xan ub'a'alb'aj mi'atzil yok'olka' a' Jalacht'an taypachoo' p'iisil:

I) Jeb'ik kuuchil ich jupeb'oo' ti pektzil k'a'oolaloo' ti k'a'amwalej ti a' e'tesb'aliloo' mi'atziloo' motzkajiloo' etel ketil jeb'el ti jupeb' juntakoo'.

II) Pepeksik ich ti Nochna'at almajt'an ti Nojlu'umil ti ka'tojkintik ka' uk'atb'e'eniloo' ich b'alaj Almajt'an ti jumpektzil etel a' k'atik ti useeb'il kuuchil ik' ti chunmeyaj motzkajiloo' etel jajkuntaj a' cha'anb'il ti a' ma' jok'sataj ich a' uk'ab'etkuntik ti jupeb' pektzil. Pepeksik a' luk'es ti tulakal almajt'an ka' ma'xi'malb'il a' toj ti kajoo' motzkajiloo' ti uk'ab'etkuntik ti jupeb' pektzil ti a' ma'lo'il ti uk'a'oolalmak.

III) Tojilalmajt'an etel umuk' ool junp'eel b'ay ti b'a'alyuchul pektziloo', na'atiloo', menyutziloo' etel känb'aliloo' ti a' mi'atzoo' motzkajiloo' ich ut'anoo', yo'kolal ti a' jumpektzil, a' t'oxb'o'oy etel jupeb' tz'iib'il tikilu'umil.

IV. TOJILOO' MA'JOLKAN, ALMEJENILOO', ICHILMAKILOO' ETEL LAJMA'TZ'EKTAK'INOO'

A. ICHIL JALMAJT'ANIL

A' Jalacht'an ti Nojlu'umil uyutzt'an ub'aj ti pepeksik junp'eel ka'tojkintik ti a' Jalmajt'an Almejenil ti a' Nojlu'umil ka' ka'k'a'oolb'il ti a' Lu'umil paxilil jeb'ix ti lotb'il tikilu'umil, yaab'kajil, yaab'mi'atzil etel yaab't'anil.

B. KAJILOO' ETEL POLILOO' MOTZKAJILOO' TI KUUCHIL

1. Ka'k'a'ooltej a' meyaj ool ka' yanti'ij a' ukajil maya etel ulaak' ukajiloo' motzkajiloo' ich a' almejenil, lajma'tz'ektak'in, ichilmakil, mi'atzil etel pixanil. Ulotb'il etel pekes kimentik ka' kajoo' maya, garífuna etel xinka kánäntik etel ma'lo'il umi'atz etel jeb'ix kukuxtaloo' etel jok'sataj ka' ajmuk'yajiloo'.
2. Tan k'a'ooltik a' kucht'an Jalmajt'anil ti Nojkaj ti ka'k'a'ooltej, tzik etel pepeksik b'ixyanoo' ti yutzkina'anil uti'a'aloo' ti ukajiloo' motzkajiloo', uka'k'a'ooltej a' kuuchil ti a' poliloo' ti a' ukajiloo', kuna'anoo' ti ket t'an ti a' tojilna'at sukmenb'eloo', ich a' uk'ab'etkuntik ti ub'a'axoo'.
3. Tan ka'k'a'ooltik a' kuuchil ti a' ukajiloo', ichil ti a' jälk'a'an tzukub'al, ti uk'ab'etkuntik ta kajoo' motzkajiloo' ti jajooltik upoliloo' ti a' tz'iib'b'ej ti ma'lo'il etel yo'kolal tulakal ti a' känb'alil, toj'oolal, mi'atz etel päk'b'il, a' Jalacht'an ukucht'an ub'aj ti jajil muk'il ti a' ukajiloo' ich uchul je'la'.
4. Ti k'atitz'aj ti a' ukajiloo' motzkajiloo' ich a' tz'iib'b'ej ti jajil ti tulakal umentik numyaj, a' Jalacht'an je' pepeksikej junp'eel ka'tojkintik a' tojkina'at t'an tzukub'al.
5. Ka'tojkintik je'la' upepeksik ub'aj ti ket t'an a' tz'okna'atoo' ka' a' b'ensajina'atil ti ka'tojkintik etel takpajalil, kuna'anoo' tukuuchiloo' ich a' junpay je'la', junxet' D, xokal 4, je' umachej yok'ol a' tzaypachiloo' xeet'iloo', ich a' ik'alil ti jälk'a'anil tzukub'al etel ti tojilna'at almajt'anoo' tan uka'k'a'ooltik a' ukajiloo' motzkajiloo' a' uk'ab'ekuntik ti b'a'axiloo' ichil ti ket t'an ich a' tojilna'at sukmenb'eloo', tuyalaj ich a' junpay je'la', junxet' E, xokal 3:

- I) Na'tikt'an ti b'ixyanil etel muk'il tojiloo' ti a' kajiloo' motzkajiloo' etel ti upoliloo' kula'an tukuuchiloo' ti ket t'an ti tojilna'at sukiloo'.
- II) Na'tikt'an ti b'ixanoo' ti a' tzik ti toj sukmenb'el etel tulakal a' numila'an etel a' ik'alil ich a' peksb'ajil ti a' meyajil tzukub'aloo', tan k'a'oolal a' a' yaab'il xokt'an, kajil etel mi'atzil ti tzukub'oo'.
- III) Na'tikt'an ti b'ixanoo' ti pepeksik a' ketil ool t'oxil ti xu'pul k'a'oolal, b'aylo' xan a' xexet'p'isb'al ti Na'atilxup Yo'tulakal ti Okol k'a'oolb'iloo' ti Nojkaj ka' tz'ajik ti jaab' ti tzukub'al, ichil ti ukajiloo' motzkajiloo' etel ma' motzkajiloo', kuxa'anoo' ti tzukub', tz'amuk'il ti umuk'il ti ukajiloo' ti uk'ab'etkuntik jekeb'oo' etel ajmenb'iloo' uti'a'al ma'lo'il.
- IV) Na'tikt'an ti b'ixanoo' ti a' much'tukulmak ti kajiloo' ich sa'al ti utojiloo' etel uk'atikoo' etel a' mank'inalil ti kett'anoo' ti umenb'el chunmeyajoo' ti ma'lo'il kajil etel xeet'lu'umil.

C. XEET'LU'UMIL

K'atb'e'enil junp'eel xeet'lu'umil känänb'il ti junp'eel ma'lo' t'oxmuk'il, tu'ux yan jajil lajma'tz'ektak'in, ichilmakil, mi'atziloo', xok'tanoo' etel yok'olka', a' Jalacht'an ukuchpachej ub'aj ti xeet'lu'umil a' känänb'il ti a' tanjaloo' känb'aliloo', ti toj'oolal etel ti mi'atz ti kajoo' motzkajiloo' ti kett'an etel xokt'anoo'; b'aylo' xan ukuchpachej ub'aj ti seeb'il ti ma'lo' takpajalil ti ajye'tesb'iloo' ti ukajiloo' ich a' oksatz'iib'alt'an känb'aliloo' etel mi'atziloo' ti kuuchil ti xul ti tz'ajoolal useeb'menil etel uti'a'al.

D. TAKPAJALIL TI TULAKAL KETKUUCHIL

1. Ka'k'a'ooltej ka' a' kajoo' motzkajiloo' ma' yan takpajal men jok'sataj ich a' jajil ti kuxtal almejenil ti lu'umil, men a' ma' utakpajalil ti jälk'ä'anil etel chukal ut'anil ti usak'achtzola'an etel sa'al ti utojiloo'.
2. Ich ik'alil je'la', ka'alik ka' a' kajoo' maya, garífuna etel xinka yanti'ijoo' toj ti a' menb'el etel tojil ti uti'a'a'l najilmeyajkajil, cha'anb'il ti uma'lo'il etel a' uchulb'ilal ti peksb'aj jälk'ä'anil utojiloo' almejeniloo', tan ka'k'a'ooltej etel ka'alik ka' jälk'ä'anil peksab'aj ti utojiloo' je'la' utz'aj joolmal unajilmeyajkajiloo' etel tz'amuk'il a' lotb'il ti lu'umil.
3. Mentäkej ich k'atb'e'enil najilmeyakajil mentik a' e'tesb'al ti kajoo' motzkajiloo' ich a' ketkuuchiloo', xeet'lu'umil etel lu'umil, etel jajyool ujälk'ä'anil takpajalil ich tz'iib'b'ej ti ujajil ich tulakal kuuchil ti kuxtal tikilu'umil.
4. A' Jalacht'an ukuchpachej ub'aj ti pepeksik a' ka'tojkintik utzoo' etel najilmeyajkajiloo' ka' seeb'il, utojilna'at etel jajtz'ajool a' takpajalil. B'aylo' xan ukuchpachej ub'aj ti umentik ka'tojkintik je'la' etel takpajalil ti ajye'tesb'aloo' ti a' yutzkina'aniloo' motzkajiloo' etel, yo'kolal ti mentik ti junp'eel b'ensajina'atil ka'tili'ij ti ka'tojkintik etel takpajalil, tulisb'il men ajye'tesb'aloo' ti Jalacht'an etel ti a' yutzkina'aniloo' motzkajiloo'.
5. Ma' xultik ool a' utz'iikchicht'an, a' b'ensajina'atil je' upatalej tumut ka'tojkintikoo' wa p'iis ool ich tzaypachiloo' kuuchiloo':
 - l) B'ixumenb'eloo' kuchpachoola'an ti ch'a'k'at etel a' kajoo' motzkajiloo' ka' k'atb'e'enil uk'ab'etkuntik p'iis tojil etel känänb'ali ka' unumyaj a' kajoo' maya, garífuna etel xinka;

- II) B'ixanoo' najilmeyajkajiloo' ti takpajaliloo' junmakil etel muuch'b'alil ich a' tz'iib'b'ej ti jajiloo' jeb'ix najmeyajil ajjajmaxikinoo', k'atchi'oo' etel ulaak' ka' ujjaj yool a' ichilt'anil ichil ti najmeyajil ti Nojkaj etel a' kajoo' motzkajiloo';
- III) Najilmeyajkajiloo' ti e'tesb'aliloo' motzkajiloo' ka' känäntik men a' k'atik ool ti a' kajoo' motzkajiloo' ti ket ool xeet'lu'umil etel lu'umil, etel almajt'anoo' ka' ujjaj yool a' e'tesb'aliloo' etel papachkuchoo' ka' jajtz'ajool a' sa'al etel pepeksik ti uka'too', b'aylo' xan ti tulakalpatal tz'a'oolt'an ich ti much'na'tik jalachnojt'an etel ajmen almajt'an; etel
- IV) Jajtz'ajool a' jalk'ä'anil okol ti motzkajiloo' ich a' ma'ketil kuuchil ti a' mentik k'a'oolal, pepeksik uk'ab'a'il ich kuuchil meyaj ti känänb'il kuuchil, xeet'kuuchiloo' etel lu'umiloo', tu'ux umeyaj upatalej ti uk'atik ool wa tu'ux yan yaab' makil motzkajil.

E. TOJIL SUKMENB'EL

1. A' tojilna'atb'il uchb'enmenb'el ti kajoo' motzkajiloo' junp'eel b'a'ax jachk'ab'etil ti a' tojalmalt'anil ichilmakil ti kuxtal ti a' ukajiloo' etel, mentäkej, ti a' yan lotb'il.
2. A' Jalacht'an ka'k'a'ooltej ub'aj ka' b'ay ma'k'a'oolil yo' a' menalmajt'an lu'umil ti a' tojilna'atoo' sukménb'eloo' ka' tojalmajt'anil a' kuxtal ukajil motzkajil jeb'ix ma'yanil ti okol ka' ti motzkajiloo' yanti'ijoo' ti a' jekeb'oo' ti b'ay utojiloo' lu'umil yan tutz'ajtaj kuuchil ti ma' tojiloo', jok'sataj.
3. Ti tz'amuk'il a' ma'pekyolal tojil ti kajiloo' motzkajiloo', a' Jalacht'an ukuchpachej ub'aj ti pepeksik ich ti much'na'tik ajmen almajt'an, etel a'

takpajalil ti yutzkina'aniloo' motzkajiloo', a' ma'lo'il ti tojilna'at tojliloo' ka' ka'k'a'ooltej ti a' ukajiloo' motzkajiloo' ti uk'ab'etkuntik ti ub'a'axoo' ichiloo' tu kett'an etel utojilna'at sukmenb'eloo', ka' je'la' ma' ti kett'an etel utojilna'at jachk'ab'etil kuna'an tukuuchiloo' men b'ay tojil tikilu'umil ma' etel tojliloo' makil ichiltanxelu'umil k'a'oola'anoo'.

4. Ich uchuloo' je'lo' tu'ux uk'atikoo' a' Ukänälb'almeyaj ti a' tz'ikt'anoo', etel yokol tulakal ich b'a'ax numyajil, a' ajpoliloo' ukuchpachej k'a'oolal etel uk'ab'etkuntik a' tojilna'at uchb'enmenb'eloo' ka' utoj ich a' ukajiloo'. ti je'lo' a' jalacht'an ukuchpach ub'aj ti uk'ab'etkuntik tzaypachiloo' p'iis ool:

- I) Tz'ajoolt'an, etel a' takpajalil ti ajye'tesb'aloo' ti yutzkina'aniloo' motzkajiloo', xeka'antajiloo' utzoo' ti unoch'kinte a' tz'at'an mi'atzil etel ma'lo'il b'ixumenb'el ka' utz'ajil papachkuchoo' ti a' ajpoliloo' ukajil ti ka' je' uyalej a' sukiloo' ka' yantijoo' utojilna'at ichil; etel
- II) Pepeksik, ich tzolalt'an etel a' Nojkänb'alil ti Paxil, a' much'tukulmakoo' meyajiloo' etel yutzkina'aniloo' motzkajiloo', junp'eel b'a'alyuchul yanili'ij ti ajch'och'b'ejoo' etel ajkänänkajoo' ti Tanlajb'ej K'a'oolal ti utojilna'atoo' etel b'ixumenb'eloo' ka' utoj ukuxtal kajil;

5. Ti ujakuntik a' okol ti motzkajiloo' ti jekeb'oo' ti b'ay tojil tikilu'umil, a' Jalacht'an ukuchpachej ub'aj ti pepeksik tanjaloo' ti jajmaxikinil tojil mixb'o'ol ti makoo' ka' ma' tak'in etel ka'alik ukuchpach ti tz'aj mixb'o'ol a' ukajiloo' motzkajiloo' ajna'tikt'anoo' tojliloo', tan ujayyool ka' utz'aj jach ma'lo', etel mena'an ti mixmak upatal xot'alyol mix utz'aj wantik ti na'tikt'an ich ut'an.

6. A' Jalacht'an je' utz'ajej, ich et'muk'il etel a' yutzkina'aniloo' motzkajiloo', a' nojkänb'aliloo' ti lu'um etel a' much'tukulmakoo' meyajiloo', a' känb'al b'ay etel ti joolmaloo' etel utzmenb'el ti a' tojilna'at uchb'enmenb'el.

F. TOJILOO' NUMIL TI A' LU'UM TI KAJOO' MOTZKAJILOO'

1. A' tojiloo' numiloo' ti a' lu'um ti kajoo' motzkajiloo' yantijoo' ti yantal lu'um ti junmakil etel muuch'b'al, a' tojiloo' uti'a'al, etel ulaak' tojiloo', b'aylo' xan a' uk'ab'etkuntik ti jekeb'oo' yok'olka' ich tz'ajyatz' ti a' ukajiloo', mix numyaj ti unaj. K'atb'e'enil ma'lo'il p'iis ool almajt'anoo' etel känänb'alil ti a' ka'k'a'ooltej, uti'a'alk'ab'a', sa'al, yaab'il, etel julb'en ti tojiloo' je'la'.
2. A' ma'sa'altik ti a' tojiloo' numil ti lu'umil etel jekeb'oo' yok'olka' ti a' kajoo' motzkajiloo' uxeet'el ti junp'eel k'as oolil jachnoj ka' je' ukuchpachej ichil ulaak' b'a'axoo' ka' ajmeyajlu'umoo' motzkajiloo' etel ma' motzkajiloo' ma'seeb'il yan patal tojila'an utojil, ma' yantijoo' okol ti b'ixumenb'eloo' utzoo' ti sa'atikoo'. Ka' ma' jok'sataj ti makil motzkajiloo', k'a'ax yantij tulakal yajtik, k'as oolil je'la' je' ukuchpachej utz'aj ub'aj jeb'ix "Yichoo' ichilmak-lajma'tz'ektak'in etel b'ixyanil kolnal", jeb'ix xee't'el ti tumutoo' yok'olal ka'tojkintikoo' ich a' umeyajb'il ti a' uti'a'al ti lu'um.
3. B'aylo' xan, a' b'ixyanil ti ma'sa'altik etel luk'b'il ti lu'umoo' kajiloo' etel muuch'b'aloo' motzkajiloo' ka'k'atal junp'eel tz'a'ool la'il ichil ti ket t'an je'la'. A' Jalmajt'an ti Nojlu'umil kula'an tojil a' kuchpachil ti Nojkaj ti tz'aj sa'altik la'il ti a' lu'umoo' ti et'muk'iloo', kajiloo' wa muuch'b'aloo'; ka'k'a'ooltik a' tojil ti ukajiloo' motzkajiloo' etel ulaak'oo' ti känäntik a' b'ay ti känänb'il ti a' lu'umoo' ka' yantijoo' etel ka' uchb'enpektzil

uti'a'al; etel ukuchpachej ti Nojkaj ti pepeksik a' lu'umoo' ti nojkajiloo' ti a' ukajiloo' motzkajiloo' ka' uk'atb'e'enil ti uma'lo'il.

4. Tan ka'k'a'ooltik a' jachk'ab'et la'il ka' ti ukajiloo' motzkajiloo' yantij unumil etel a' lu'um, etel ti tz'amuk'il a' peksb'aj ti utojiloo' muuch'b'aloo' yo'kolal a' lu'um etel ujekeb'oo' yok'olka', a' Jalacht'an ukuchpach ub'aj ti ka' umeyajil ti pepeksik ka' umeyajil ti much'na'tik ajmen almajt'an wa ti a' ajpoliloo' tzukub'al, a' p'iis ool kab'al tuyalaj, ichil ulaak', ka' uk'ab'etkuntik ich ch'a'k'at etel tzolalt'an etel a' ukajillo' motzkajiloo'.

Tojalmajt'anil ti a' uti'a'al ti a' lu'um ti a' ukajiloo' motzkajiloo'

5. A' Jalacht'an pepeksik p'iis ool ti tojalmajt'anil a' bixyanil tojil ti a' uti'a'al ukajil ti lu'umoo' yo' a' ukajiloo' ka' ma' yantijoo' k'ab'a'lu'um uti'a'al taj, b'aylo' xan a' k'ab'a'lu'umil ti a' lu'umoo' tzukub'aloo' wa tikilu'umiloo' etel sasil uchb'enmenb'el ukajil. Mentäkej ich junjunp'eel tzukub' je' umenb'elej junp'eel xokalkänäntik ti a' b'ixyanil ti uti'a'al ti lu'um.

Uti'a'al ti a' lu'um etel uk'ab'etkuntik etel känänb'il ti a' jekeb'oo' yok'olka'

6. A' Jalacht'an pepeksik a' p'iis ool tzaypachiloo':

- l) Ka'k'a'ooltik etel jajtz'ajool a' tojil gi okol ti lu'umoo' etel jekeb'oo' ka' ma' yan chen men a' ukajiloo', ti ka' yantijoo' uchb'enmenb'el okol ti upeksb'ajiloo' uchb'enmenb'eloo' etel ti kuxtal (manij b'ej, xot'ik, okol ti sayab'oo', ulaak', etel uk'a'b'etkuntik ti jekeb'oo' yok'olka'), b'aylo' xan ti upeksb'ajiloo' pixanil;

- II) Ka'k'a'ooltik etel jajtz'ajool a' tojil ti a' ukajiloo' ti takpajalil ich a' uk'ab'etkuntik, känänb'alil etel sa'altik ti a' jekeb'oo' yok'olka' ka' yantaloo' ich ulu'umoo';
- III) Chukal a' tz'at'an utz ti a' ukajilloo' motzkajillo ich ti umenb'il ti je'b'a'axakej chunmeyaj ti chichmenyaj ti yok'olka' ka' upatal numyaj a' kuxtal ti a' kajiloo'. A' kajiloo' yaja'an ukuchpachej amächä' junp'eel ketp'iisb'alb'o'ol ketil ool men je'b'a'axakej yaj ka' upatal yaj jeb'ix jok'olb'al ti a' peksb'ajiloo'; etel
- IV) Meek'tik ool, ich et'muk'il etel a' ukajiloo', a' p'iis ool k'atb'e'enil ti sa'altik etel känäntik a' yok'olka'.

Ka'sutb'il ti lu'umoo' kajiloo' etel julb'en ti tojiloo'

7. Tan ka'k'a'ootej a' b'ixyanil ti ma'muk'ilool ti a' kajiloo' motzkajiloo', ka' yan ajmuk'yajoo' ti luk'b'il ti lu'um, a' Jalacht'an ukuchpach ub'aj ti ka'ansajil chunutaloo' ti jok'olal ti ka'sutb'iloo' ti lu'umoo' kajiloo' tuyalajoo' men kajiloo', etel ti ka'sutb'il wa julb'en tuyalajoo' lu'umoo'. Ich la'il a' Jalacht'an pepeksik a' tzaypachiloo' p'iis ool:

- I) Ma'xi'maltik a' k'ab'a'lu'um ulaak'chukb'il ti ti'alb'ajoo' yo'kolal a' yan sak'acht'anoo' ti tojiloo' yo' a' ukajiloo' motzkajiloo';
- II) Ma'xi'maltik a' k'innanjal ti ujajil almajt'an ti je'b'a'axakej peksb'aj ti luk'b'il ti a' ukajiloo' motzkajiloo' ; etel

- III) Etel ka' a' k'innanjal ujajil almajt'an yantijoo' pa'muk'il ich kula'an yool chunutaloo' ti julb'enik ti a' ukajiloo' luk'esa'anoo' etel lu'umoo' ka' k'atitz'ajoo' ti uk'atb'e'enil.

K'atitz'aj ti lu'umoo' ti a' ma'lo'il ti a' ukajiloo' motzkajiloo'

8. A' Jalacht'an uk'ab'etkuntik p'iis ool k'atb'e'enil, mix yaj a' mejen ti'alb'aj meyajilkol, ti mentik tukul a' utz'ikchicht'an jalmajt'anil ti tz'ajolil ti lu'umoo' nojkajiloo' ti a' kajiloo' motzkajiloo' ka' uk'atb'e'enil ti uma'lo'il.

Sa'alb'il tojil ti tojiloo' ti a' kajiloo' motzkajiloo'.

9. Ti useeb'tal a' sa'altik ti a' tojiloo' tuyalajoo' etel pepeksik ti ukajiloo' seeb'muk', a' Jalacht'an ukuchpach ub'aj ti pepeksik a' tzaypachiloo' p'iis ool:

- I) A' ma'lo'il ti tojilna'atoo' utzoo' ka' ka'k'a'ooltik ti' a' ukajiloo' motzkajiloo' a' känänb'alil tu ulu'umoo' ti ket t'an ete utojilna'at sukmenb'eloo';
- II) Pepeksik a' unoch'kinte ti xokal ti xot'al yool ti tz'ikyoolil a' b'a'axoo' ti lu'umoo' etel seeb'ilmen chunutaloo' ti a' jeeb'yool ti tuyalajoo' b'a'axoo'.
- III) Tz'atukul ti a' sipit olaloo' ti na'atiloo' tojiloo' etel ichilmakil a' tz'amuk'il ti xeet'k'ab'a' ti tojil kolnal ich a' b'a'ayb'a'alil ti känb'alil, b'aylo' xan a' k'a'oalb'il ti tojil sukmenb'eloo' ich a' k'ab'a'il;

- IV) Mentik tanjaloo' xeet'k'ab'a'oo' ti jajmaxikinil tojil ti a' sak'acht'anoo' ti lu'umoo'.
- V) Pepeksik mixb'o'ol a' tanjaloo' ti na'tikt'anoo' ti a' ukajiloo' motzkajiloo' ich b'a'axoo' utzoo';
- VI) Pepeksik a' nojil k'a'amwalej ichil ti a' ukajiloo' motzkajiloo' ti a' tojiloo' kolnaloo' etel jekeb'oo' utzoo' ka' yan; etel
- VII) Luk'esb'il je'b'a'axakej b'ixan ti jok'sataj ti uchul wa utz tunult'uwich ti ixch'up ich ka' a' seeb'tal a' okol ti a' lu'um, ti najil, ti mäjanb'il etel ti takpajal ich a' chunmeyajoo' ti ma'lo'il.

10.A' Jalacht'an ukuchpachej ti tz'aj ti tz'oksat'an ti a' kucht'anoo' ub'a'aliloo' ich junxet' je'la' F a' yaxb'il ool ka' yanti'ij a' b'ixyanil ti mixma'pekyolal etel seeb'tal ka' ti a' k'asoolil ti a' lu'um ti a' kajiloo' motzkajiloo'. Mentäkej a' Jalacht'an kula'an tukuuchiloo', ich ch'a'k'at etel a' kajoo' motzkajiloo', junp'eel b'ensajina'atil k'atili'ij yo'kolal tojiloo' numil ti a' lu'um ti kajoo' motzkajiloo', ti känb'alil, tukulmen etel pepeksik a' chunutaloo' etel yutzkina'anoo' najilmeyajkajiloo' ma'lo'iloo'. B'ensajina'atil je'la' yanti'ij a' ajye'tesb'iloo' ti Jalacht'an etel ti a' yutzkina'anoo' motzkajiloo'.

V. B'ENSAJINA'ATILOO' K'ATILI'IJOO'

Etel tzik ti a' umeyajb'il etel a' umenmeyajil ti a' b'ensajilna'atil ti ka'tojkintik känb'alil tuyalaj ich a' junpay III, junxet' G, xokal 5, a' b'ensajina'atil ti ka'tojkintik etel takpajalil tuyalaj ich a' junpay IV, junxet' D, xokal 4 etel a' b'ensajina'atil yok'olal tojiloo' numil ti a' lu'umoo' ti a' kajoo' motzkajiloo', tuyalaj ich a' junpay IV, junxet' F, numeral 10, a' xeet'oo' ket te'n utzaypachil:

- I) A' b'ensajina'atilo' yanti'ijoo' muuch'taloo' men ketil xokal ti ajye'tesb'illoo' ti Jalacht'an etel ti ajye'tesb'illoo' ti a' yutzkina'aniloo' motzkajiloo';
- II) A' xokal ti umakiloo' ti a' b'ensajina'atilo' je' tz'ak'inej ich ch'a'k'atoo' ichil Jalacht'an etel muuch'b'aloo' mayajoo' umakiloo' ti a' Junmolmak ti a' Ichilmakil Ma'jolkán.
- III) A' muuch'b'aloo' mayajoo' umakil ti a' Junmolmak ti a' Ichilmakil Ma'jolkán je' utz'ab'ajt'anej ti a' yutzkina'ano' mayajoo', garífuna etel xinka uk'atikoo' ti takpajalil ich tuya'ajoo' b'ensajina'atilo' ti ka' wakunaj a' ajye'tesb'illoo' motzkajiloo' ich a' b'ensajina'atilo';
- IV) A' b'ensajina'atilo' je' machb'ilej utz'okna'atoo' yo' ketna'at;
- V) A' b'ensajina'atilo' jajooltej umenmeyajil etel chun ich a' utz'iikchicht'ano' na'tikt'ana'an ich a' ket t'an je'la'; etel
- VI) A' b'ensajina'atil je upataliloo' k'atal a' jajmaxikinil etel et'muk'il ti much'na'tikoo' tikilu'umiloo' etel ichiltanxelu'umiloo' ti a' chukb'esajilt'an ti utz'iikchicht'ano'.

VI. JEKEB'OO'

Tan k'a'ooltik a' jachk'ab'etil ti a' p'iis ool ka' yanti'ijoo' ich a' ket t'an je'la', a' Jalacht'an ukuchpach ub'aj ti mentik tulakal muk'illoo' k'atb'e'eniloo' ti pekesb'il a' jekeb'oo' k'atb'e'eniloo' ti a' tz'oksat'an ti ukucht'ano' ich tuya'aj ket t'an. Xan a' Jalacht'an, unojiloo' umuuch'b'aloo' ti a' kajiloo' tikilu'umil upataloo' yantij junp'eel kuuchil pekesb'il ich pepeksik a' tzik ti a' k'a'ooolalmak ti kajoo' motzkajiloo' etel a' chukal peksb'aj ti utojiloo'. Tz'atukul

a' umuuch'b'aloo' ti je' uyantej etel jekeb'oo' ti uchukal ti chukb'esajilt'an ti ket t'an je'la' ich a' ik'aliloo' ka' umeyajil. A' et'muk'il ichiltanxelu'umil jachk'ab'etil ti umuk'illoo' tikilu'umiloo' etel jekeb'oo' la'ilna'at etel na'atak'iniloo', etel yok'olal ich a' ichil ti Lajaab'il Ichiltanxelu'umil ti a' Makiloo' Motzkajiloo' ti yok'olka' (1994-2004).

VII. XEKA'ANTAJILOO' XULILOO'

Yaxp'eel.- ket t'an etel a' Ket t'an Ichil, yan k'atb'il ti Ajtz'iib' Nakomil ti a' Nu'pula'an lu'umilnojka'joo' cha'anjajil a' chukb'esajilt'an ti ket t'an je'la'. Tan tz'a'oolt'anij ka', a' b'ixan a' b'ixumenb'el ti cha'anjajil, yantij ti b'alajil a' tz'at'anoo' ti a' yutzkina'aniloo' motzkajiloo'.

Uka'p'eel. – a' b'ixanoo' ti ket t'an je'la' yok'olal ti a' tojiloo' makiloo' ka' ukäxtik ub'ajoo' ka'k'a'ooltej ich a' chicht'analil tojil paxilil, b'aylo' xan a' mokyooloo', makt'anoo' etel nu'ukuloo' ichiltanxelu'umiloo' yok'olal ti a' Paxil xeet', yantijoo' uja'jb'il etel uk'ab'etkuntik seeb'il. Uk'atik ucha'anjajil men a' kixan ti a' cha'anjajil ti a' tojiloo' makiloo' etel a' chukb'esajilt'an ti a' kucht'anoo' ti Ket t'an tulakal yok'olal utojiloo' makiloo' ich Paxil (MINUGUA).

Yaxp'eel.- A' ket t'an je'la' uxeet'el ti ket t'an ti Jetzool etz'wa'an etel, sa'alb'ij a' ket t'ana'an ich a' xeka'antajil ich, je' okolej ich uja'jb'il ich ka' uk'ab'a'b'o'oyil ti xul je'la'.

Uka'p'eel.- Je' utz'ajej a' nojil k'a'amwalej ti ket t'an je'la', ich español jeb'ix ich a' yax oolil t'anoo' motzkajiloo', ti a' ka' je' uk'atalej a' et'muk'il na'atak'inil ichiltanxelu'umil.

México, D. F. ti 31 ti oxlajp'eel winal ti 1995.

A'ltukul: a' tz'at'aniloo' ka' yantijoo' ich a' tz'iib'alilt'an ti ketna'at ti a' Junmolmak ti a' Ichilmakil Ma'jolkani yok'olal ti k'ab'a'xok je'la' ka' ti tojb'il ti k'ab'a'xokoo' uma'tz'aj ti k'ab'a'xokil ti a' konolila'anil je' sak'acht'anej ich ulaak' uchulb'ilal.

BIBLIOGRAFÍA

Academia de las Lenguas Mayas de Guatemala. (2019). Lineamientos técnicos – Traducción de documentos en idiomas mayas o actualización de traducción de documentos en idiomas mayas. Guatemala

Hofling, Charles Andrew y Tesucún, Félix Fernando (2000). *Tojt'an Maya Itza'*, *Diccionario Maya Itzaj- castellano*. Guatemala: Nawal Wuj S.A.

Navarrete, J. A. (2009). *Diccionario Introductorio Español-Maya, Maya-Español*. Quintana Roo, México: Universidad de Quintana Roo.

Universidad Rafael Landívar (2004). *Glosario bilingüe de términos jurídicos español –itza'*. Guatemala.

Vásquez, A. B. (1995). *Diccionario Maya - Español, Español - Maya*. México: Editorial Purrúa S.A.

ANEXOS

Listado de Neologismos

1	Tojilna'at t'an = Reglamento	22	Ichilmakt'an =
Sociolingüístico
2	E'etesb'alil = Presentación	23	Xaxak'tz'iib' = Registro
3	B'a'alil = índice	24	Xeet'lu'umil = Regional
4	Tumutil = Considerando	25	Jelt'anil = Traducción
5	Tojil = Derecho	26	Junt'anil = Monolingüe
6	Mokt'an = Convenio	27	Ka't'anil = Bilingüe
7	Ichiltanxelu'umil = Internacional	28	K'a'oolal = Oficial
8	Ket t'an = Acuerdo	29	Jok'sataj = Discriminación
9	Jetz ool = Paz	30	Känänb'alil = Administración
10	Etz'wa'an = Firme	31	Tzik ool = Dignificación
11	Tulakalk'in = Duradera	32	Motzkajil = Indígena
12	Jajiltoj = Ratificar	33	Pixanil = Espiritualidad
13	Yaab'kajil = Multiétnico	34	Ka'tojkintik = Reforma
14	Yaab'mi'atzil = Multicultural	35	Sukmenb'el =
Consuetudinario
15	Yaab't'anil = Multilingüe	36	K'atili'ij = Paritaria
16	Nojkaj = Estado	37	Jälk'a'anil = Autónoma
17	Najilmeyajkajil = Institución		
18	Men b'ay = Por tanto		
19	Uk'a'oolalmak = Identidad		
20	Uk'atik = Objeto		
21	Na'tikt'anoo' = Definiciones		